

Владимир Ђоровић:

*Црна књиџа. Пајџње Срба Босне и Херцеџовине
за време светјскоџ ратја 1914–1918.*

(„Досије“, Београд 1989, 228 стр.)

Страдања цивилног становништва била су огромна у свим великим ратовима XX века, праћена многим недаћама, патњама и жртвама. Последице су сагледаване после окончања сукоба и тек тада се могло установити право стање народа који су претрпели све страхоте минулих догађаја. Извлачене су неке поуке за будућа времена а за истраживаче, посебно се историчарима пружала могућност за темељнија трагања о узроцима и токовима недаћа цивила и за давање оцене о актерима тих збивања.

У српској историографији су истраживања о страдањима током великих ратова започела одмах после Првог светског рата јер су жртве које је српски народ поднео током сукоба 1914–1918. биле огромне, како ратника (војске Србије и Црне Горе) тако и цивила. Суровост којој су били изложени неборци често је превазилазила границе људских односа и изазивала опште згражање. У жељи да се нешто више каже, нарочито о положају Срба у Босни, посебно се истакао наш знаменити историчар Владимир Ђоровић. Он је већ до 1920. године сакупио бројне податке о трагичној судбини српског народа у Босни и Херцеговини и то назвао „Црном књигом“. Актуелност тог списка и догађаји на истим просторима за време Другог светског рата и деведесетих година овог века нагнали су публицисту Луку Мичету да поново објави Ђоровићеву књигу са још два додатка.

На почетку ове књиџе, као нека врста предговора и увођења у проблем страдања Срба цивила током рата, налази се спис српског политичара Јована Бањанина о Јужним Словенима у Аустроугарској, настао у Нишу 1915. године. За Бањанина све почиње атентатом на Видовдан 1914. и прогласом опште мобилизације, после чега настаје општа харанга на Србе, у чему су предњачиле полицијске и судске власти, затим део домаћег становништва (Бошњаци, махом Муслимани и Хрвати), а посебно представници неких политичких странака (праваши Јосипа Франка и већи део Хрватске републиканске сељачке странке браће Радић). Уз то је ишло и деловање католичког клера, посебно у Словенији око вође Шуштершича, и у Босни око надбискупа Штадлера. Мобилизацијом свих пунолетних лица, међу којима су у оквиру балканских земаља Аустроугарске царевине најбројнији били Срби и Хрвати, желео се изазвати још жешћи међунационални сукоб. Слање Југословена из Монархије у прве походе на Србију (Церска битка), а потом масовно упућивање на источни фронт ка Русији (Галиција и кар-

патско подручје), као и на италијанско ратиште (око Падове и Пијаве), имало је за циљ да искористи наше војно способно становништво у корист Царевине и да спречи евентуално иступање против рата и Монархије. Тежак положај Срба Бањанин објашњава и чињеницом да се само мала група високо образованих интелектуалаца Хрвата и Словенаца огласила критиком званичне политике према Србији, али су и они били изложени прогонима, осудама, интернацији, а неки и насилној мобилизацији, што се дешавало нарочито у Истри, Далмацији и дубровачком приморју. Помоћ Србима су пружили само Југословени ван Монархије, они који су било у емиграцији и почели да се окупљају око Југословенског одбора, али то није донело веће побољшање Србима у Аустроугарској.

Владимир Ђоровић своје излагање почиње објашњењем мотива који су га руководили да прикупља записе које ће садржати „Црна књиџа“. То су сећања на бројне жртве и страдалнике у рату и преживеле мученике који су заувек заћутали после рата, свакако разочарани због неостварења идеала за које су се борили. Као затвореник, Ђоровић је бележио све што је доживео и чуо од бројних затвореника који су доживели иста искушења и били сведоци многих страхаота. Томе су додате белешке из дневне штампе до које су долазили затвореници (махом немачке, а мањим делом домаће хрватско-босанске) од смрти Фрање Фердинанда до краја рата октобра 1918. Користио се и списима Требињског војног суда, „Белешкама једног таоца“ (брата Светозара) и Меморандумом босанских политичара (који је израдио Данило Димовић) предатим грофу Стефану Тиси, председнику мађарске владе, у Сарајеву (1918). Ради потпуности, Ђоровић је у целини пренео изјаву генерала Стјепана Саркотића, ратног заповедника Босне, дату у Загребу где га је Народно веће задржало на путу за Беч, пропраћену кратким коментаром. Захваљујући свим тим белешкама и списима, могла је настати књиџа о патњама и страдањима Срба у Босни током рата.

Прве белешке се односе на демонстрације после атентата широм Хабзбуршке монархије (нарочито се наводе примери из наших крајева) и писање штампе (наводи се писање *Хрватског дневника*, гласила франковаца у Хрватској). Ђоровић посебно издваја демонстрације у Загребу, не толико због масовности колико због изговорених речи против Срба. Наводе се речи др Ивана Франка: „Данас паде у Сарајеву под убојничком руком дика и понос цијеле Хабзбуршке монархије, нада, узданица, спас, заштитник Хрвата, хрватски престолонаследник. Срби, тобожња наша браћа, убише бранитеља хрватства и славенства у монархији.“ У сличном тону су биле и речи омладинца Љубомира Маштровића: „Овај грозни чин је дело великосрпских присташа и изведоше га

Срби и то на Видовдан. Видовдан је дан српске освете а од данас нека буде и дан наше освете јер тко се не освети тај се не посвети и ми ћемо се тога држати, осветит ћемо хрватског престолонаследника, осветит ћемо Хрватску.“ Слични су и описи демонстрација у Сарајеву од 29. јуна 1914, на којима се у нападу на Србе посебно истицао надбискуп Штадлер. Демонстрације су пратили отворени напади на куће и другу имовину угледних Срба (наводе се имена породица као што су Јефтановићи, Новаковићи, Трифковићи, Векићи, Бајчетићи). Ради раздраживања масе Бошњака и Хрвата, власти су дозволиле пљачкање, паљевине и отворени линч, што се потврдило најпре у Мостару нападом на породицу Атаназија Шола. Званичне власти су то правдале наводним упадима српских комитских чета код Тузле, Шамца и Брчког и налажењем веће количине бомби донетих из Србије за рат против Монархије.

Према Ђоровићевим белешкама, још пре Ултиматума и напада на Србију почео је притисак на све српске јавне и културне установе, соколска друштва и дружине, а узимањем талаца у Далмацији, Херцеговини и Срему Србима је стављено до знања шта могу да очекују. Посебан вид застрашивања представљало је формирање „заштитних чета“, тзв. „шущора“, од припадника најгорег друштвеног слоја (олоша), муслиманског и католичког, понајвише сиромашних и непросвећених људи, ради одржавања реда у позадини али и ради терора над Србима. Током рата шущори ће ићи иза војске и упадати у освојене крајеве ради пљачке, а понегде ће предњачити у злочинима. На подгревању мржње према православнима на почетку рата се доста ангажовала и полузванична штампа у Босни. Тако се већ у јуну 1914. у *Bosnische Post*-у могла прочитати порука босанске владе муслиманима, католицима и „лојалним Србима“: „Међу нашим Србима има људи који већ толико година воде политику и развијају делатности које су морале уродити оваквим плодом као што је атентат од недеље. Штитити државу од таквих елемената мора сада бити једна од главних задаћа за то званичних фактора.“ Нимало бољи однос није био ни према противницима Царевине са подручја Далмације. Владимир Ђоровић наводи сећање заступника у Царевинском већу у Бечу Анте Тресића-Павичића: „Када су нас стотину укрцали у вагоне у Сплиту, ставише нас са најокорелијим зликовцима, а затим, при претовару у Риједи, оставише нас по јакој киши без хлеба и воде као и српске заробљенике. При проласку кроз Загреб и Будим били смо изложени погрдама мађарске светине, пљувани, каменовани, од мађарске солдатеске ударани кундацима и праћени псовкама. Многи су тада полудели, а видео сам и једног несретника који је кроз прозор воза који јури пуном брзином скочио у тамну ноћ и смрт.“ Опхођење затворских чувара, иследника и лекара по логорима било је крајње нехумано, сви су јавно говорили да би све заверенике и велеиздајнике једноставно требало побити или потровати.

Таоци и затвореници по тамницама или логорима често су били убијани без разлога. Писац наводи случајеве из Босне где су жртве били таоци – „чувари“ пруга, рудника и мостова, зато што нису „спречили“ упаде српских комитција и њихове нападе на војску, возове и раднике у рудницима.

Са Србима се није боље поступало ни ван наших крајева. Писац наводи сећања интернираца и њихова страдања у логору у Араду, где су, почев од августа 1914, довођени углавном „политички“ сумњиви Срби. Прве групе су биле из Дубровника, Сплита, Шибеника и Задра, а придружили су им се они из Босне, већином учитељи, свештеници и државни чиновници. Због превеликог броја интернираца, лоше исхране, нехигијенских услова и тешког физичког рада, била је велика смртност, а врло рано се појавила и епидемија. Тако је само у овом логору до новембра 1915. од 5.500 интернираца умрло више од 1.700, мањи део (нешто око 1.000) пуштен је кућама, док су остали преведени у Нежидер (доста стараца, жена и деце), а око 1.900 је присилно мобилисано и послато на фронт у Галицији. Према овим подацима да се закључити да је Арад био једна од већих костурница Срба у рату, где и данас постоји спомен-гробље Срба 1914–1918. Године 1917, суђењем заповеднику логора Арад, потпуковнику Едуарду Хегедишу, покушано је да се ублажи писање немачке штампе о стању у овом и другим логорима. Међутим, све се завршило осудом заповедника на једну годину затвора због злоупотребе положаја, и неким оптужбама на рачун судства и надређене команде. Деградиран је и уклоњен из Арада. За Ђоровића је све то било доказ да се систематски радило на уништавању што већег броја Срба и затирању српског имена.

Владимир Ђоровић наводи да су после атентата, а нарочито после почетка оружаних сукоба, зло над Србима почеле да чине и регуларне јединице широм Босне и Херцеговине, а жртве су најчешће били цивили. Разлог за такво поступање војне власти налазе у наводној сарадњи становништва са српском и црногорском војском и омогућавању упада комитских чета на територију Царевине. О томе говори и један немачки проглас: „Пошто су српске и црногорске чете које се налазе у турском Новопазарском Санџаку пуцале на тамошња муслиманска насеља и почеле прави рат уништавања према нама пријатељски расположеним муслиманским становницима, продрле су наше чете у Санџак све до Пљеваља и спречиле да муслимани буду истребљени, а да не би касније били изложени новим разбојничким нападима, морали смо да гонимо све Србе из ових крајева...“ За ове акције су коришћене аустро-мађарске чете предвођене њиховим официрима, а уз помоћ домаћих снага шуцкора. Овакви напади су били праћени бројним жртвама, па писац наводи имена страдалих, доба старости, занимање, место боравка, а често и начин уморства. Од оваквих поступака није био поштеђен ниједан део босанске територије (нарочито у долини реке Праче,

Сребрница, Пале, Подриње, Јужна Херцеговина), а наводе се и случајеви са далматинских острва (подручје града Вела Лука на Корчули). Облици насиља били су готово свуда исти – премлаћивање, убиства, вешање, спаљивање у кућама, пљачкање целокупне имовине или предавање властима за преке судове и интернацију.

Суровога поступања нису били поштеђени ни Срби војници, војни обвезници, па чак ни привремено неспособни, оболели или ослобођени регрути. Сви су они слати у кажњеничке јединице по Мађарској, на руски фронт (Карпати, Галиција), а било је и логора по Босни у које су слати бегунци и дезертери. Војни логори су тек били права мучионица за све Србе који су ту довођени. Писац посебно наводи стање у логору Комарно у зиму 1914. Војници су боси сатима вадили из Дунава песак за насип, а на примедбу да би то могло имати рђаве последице, одговорено је: „Морају у воду па макар сви покрепали.“ Неколико дана касније већина тих војника је пребачена у болницу са промрзлим ногама. Ако се томе додају подаци о лошој храни, оскудици у одећи и обући (често су били боси и на фронту) и о појавама епидемије (као у логору Хебрин децембра 1917), не чуде појаве дезертирања или масовног предавања непријатељима (руски фронт). Те појаве није могла да сакрије ни аустроугарска команда, па В. Ђоровић наводи извештај из фебруара 1915, према коме су, због осипања броја војника, из списка регименти на фронту брисани 28. чешки пук и 32. домобранска пуковнија из Хрватске.

Заокружујући слику о страдањима Срба из Монархије, посебно из Босне, Ђоровић истиче да су у логорима Добој, Арад, Нежидер, Шопрон интернирци из реда интелектуалаца (државни чиновници, чланови босанског и далматинског Сабора, црквени достојанственици од архимандрита и свештеника до монаха, као и књижевници, новинари, лекари) платили највећу цену, вероватно због схватања царске власти да су сви они носиоци јавног живота Срба које треба избрисати као народ. Зато Ђоровић бележи и деловање грађанских власти, за које каже да у односу према Србима нису нимало заостајале од војних власти. За време рата оне су спроводиле тзв. „ратно судство“. Одмах су забрањене многе српске организације и удружења („Привредник“, „Просвјета“) и српски часописи (*Српска ријеч*, *Ошјаџбина*, *Слобода*, *Српско коло*) а читаонице и библиотеке су запечаћене од Сплита и Загреба, преко Бањалуке, Шида, Винковаца, до свих већих места широм Босне. Истовремено су културни посленици са ових простора (као Бранко Анђелиновић, Никола Барбуловић, Оскар Тартаља, Стеван Мољевић) ухапшени, баш као и бански заступници Богдан Медаковић и већ поменути Анте Тресић-Павичић. Докле је ишла грађанска власт у Босни може се закључити и на основу одлуке о забрани употребе ћирилице, обележавања крсне славе код Срба, ношења српских капа (шајкача и шубара), а крајем 1914. и почетком 1915. забрањен је и рад Босанског сабора.

Поступке цивилних власти оправдавале су војне власти, о чему сведоче речи генерала Саркотића, заповедника Босне 1915: „Свештенство, позвато да негује душу народа, отровало је ту душу, а учитељство, коме је поверено васпитавање духа, тај дух.“ Зато, према мишљењу Ђоровића, не изненађују бројни процеси пред тзв. „грађанским судовима“ у Бањалуци, Сарајеву, Тузли и Добоју, најчешће за измишљене кривице, свођене на подривање „моћи“ Царевине и позивање на побуну. Све су одлуке у суштини биле политички мотивисане, најчешће са циљем да се што јаче распири антисрпско расположење у Монархији. Довољно је погледати списе са суђења у Сарајеву атентаторима на Франца Фердинанда па видети да се на сваком месту уз кривицу (уморство члана царске куће) додају политички разлози (рушење монархије, онемогућавање реформи царевине, изазивање немира међу народима царства). На крају ових записа Ђоровић наводи пример „велеиздајничког“ процеса у Бањалуци на коме ће бити осуђени скоро сви најугледнији интелектуалци Босне и Херцеговине. Тиме је по његовом мишљењу царска власт желела да са простора Босне избрише српско име и све што се за њега везује.

Сматрајући да Ђоровић није дао закључак нити оцену општег положаја Срба у Монархији током рата, приређивач овог издања је додао на крају омањи спис Пере Слијепчевића, члана „Младе Босне“, под насловом „Аустроугарска против својих поданика“, и поговор Луке Мичете. Слијепчевићев текст допуњава Ђоровићева излагања јер даје општи поглед на положај Срба у Аустроугарској и на однос Краљевине Србије и Аустроугарске пре 1914. Тиме се читаоцима омогућава да још боље сагледају и схвате сву тежину положаја српског народа на целом простору Царевине од 1914. до 1918, не занемарујући штетне последице политике Аустроугарске према Србији и свему што обележава српски род. Указујући на држање других народа из Царевине (дела Чеха, Словенаца и посебно Хрвата) према Србима, Слијепчевић упозорава да Срби у будућности морају да буду на опрезу кад су у питању односи са суседима, због могућег оживљавања антисрпске политике и нових страдања. Догађаји из Другог светског рата су то, нажалост, потврдили. Зато у поговору Лука Мичета закључује да списи Владимира Ђоровића, Јована Бањанина и Пере Слијепчевића, обједињени на једном месту, књигу чине актуелном у сваком времену. Више од тога, Мичета упозорава да се још перфиднија и погубнија варијанта геноцида спроводи на Косову и у Метохији. Зато ова књиџа има велики значај за Србе у тражењу правог пута политичког, друштвеног, економског и културног развоја и очувања имена на крају XX века.

Мирослав Милојевић